

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Періодизація і хронологія раннього Трипілля

Для дослідників трипільської культури проблема періодизації та хронології її пам'яток є однією з найважливіших. Без вирішення цієї проблеми неможливо правильно зрозуміти динаміку становлення й розвитку такого значного культурного феномена у стародавній історії Південно-Східної Європи, яким було Трипілля. В останні роки приділяється увага розробці періодизації пізньотрипільських пам'яток¹, запропоновано кілька локальних періодизаційних схем для розвинутого етапу культури². Найменш вивчене в цьому плані раннє Трипілля.

Щоправда, дослідники неодноразово намагалися виділити у межах раннього етапу культури (Трипілля А, за Т. С. Пассек) більш дрібні фази або визначити відносну хронологію окремих поселень. Так, В. М. Даниленко, вважаючи одночасними поселення Сабатинівка II і Брага, відносив їх до більш раннього часу, ніж Лука-Врублівецька й Гренівка³.

Згодом В. М. Даниленко пише про наявність у ранньому Трипіллі трьох (Сабатинівка II, Флорешти — Гренівка, Лука-Врублівецька — Борисівка, Попів город)⁴, а потім і чотирьох (Гайворон, Флорешти — Сабатинівка II — землянки, Солончени I — Сабатинівка II — площадки — Гренівка, Бернове-Лука, Лука-Врублівецька) хронологічних груп⁵. Ці висновки не були підкріплені аналізом конкретного матеріалу і, базуючись на інтуїції дослідника, містили поряд із вірними помилкові припущення.

С. М. Бібіков поділив раннє Трипілля на два етапи (А-I і А-II), вважаючи, що до першого слід віднести усі поселення із заглибленими житлами, а до пізнішого (А-II) — пам'ятки з глинобитними площадками⁶. Підставою для такого поділу послужили деякі відмінності (насамперед кількісні) у матеріалах землянок та площадок відомого ранньотрипільського поселення Ленківці⁷. Такі підрахунки не можна вважати надійним хронологічним критерієм, бо у землянках Ленківців, що збереглися значно краще, ніж площадки, кількісно переважають не лише скребачки, на які посилається С. М. Бібіков, але й усі інші види крем'я-

¹ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, 5, с. 3—24; Збеневич В. Г. Хронологія пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, 7, с. 3—25.

² Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури. — У кн.: Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 165—176; Виноградова Н. М. Пам'ятники переходного етапу Триполья В/І — В/ІІ в Поднестров'є. — Советская археология, 1972, 1, с. 36—56.

³ Даниленко В. Н. Неолит Побужья и сложение трипольской культуры. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 9, с. 3—9.

⁴ Даниленко В. Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 25—26.

⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 224.

⁶ Бибилов С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельница (Алдень II) на Юго-Западе СССР. — В кн.: VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Докл. и сообщ. археологов СССР. М., 1966, с. 93—95.

⁷ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959, с. 107.

них виробів і взагалі весь інвентар⁸. Землянки й напівземлянки не пов'язані із якоюсь загальною для всього Трипілья початковою фазою розвитку, а відбивають початковий період в історії кожного конкретного поселення. Його мешканці могли спочатку викопати тимчасові заглиблені житла, а вже потім побудували більш «капітальні» глинобитні будинки. Питання про синхронність чи різночасність землянок і площадок (навіть у випадку прямої стратиграфії, як у Ленківцях) повинно вирішуватися конкретно, з аналізом усього супроводжуючого матеріалу.

А. П. Погожева здійснила класифікацію ранньотрипільської пластики й одержала кількісну оцінку ступеня близькості ранньотрипільських пам'яток, що допомогло дослідниці скласти синхроністичну таблицю останніх⁹. На один хронологічний шабель були поставлені такі різночасні ранньотрипільські поселення, як Солончени II і Сабатинівка II, Гайворон і Олександрівка, Бернове-Лука і Печера тощо¹⁰. Недоліки схеми зумовлюються тим, що вона побудована лише на одній категорії інвентаря, до того ж дуже «консервативній».

В останні роки К. К. Черниш, працюючи над з'ясуванням локальних відмінностей різночасних трипільських пам'яток, торкається у своїх статтях питань періодизації раннього Трипілья¹¹. Зокрема, нею запропоновано таку схему розвитку найдавніших пам'яток Середнього Подністров'я: Брага — Ленківці — Лука-Врублівецька¹². Дослідниця прагне прослідкувати зміни у керамічному комплексі ранньотрипільських пам'яток, починаючи з найдавніших, якими на Дністрі є поселення типу Флорешт. З методичної точки зору цей підхід цілком прийнятний, але він потребує кількісної оцінки (бодай найпростішої) згаданих пам'яток. Висновки ж К. К. Черниш не підкріплені відповідними підрахунками й наочним ілюстративним матеріалом; деякі з них викликають заперечення.

Нарешті відзначимо, що періодизаційна схема культури Прекукутені — західного аналога раннього Трипілья — також розроблена недостатньо. Додержуючись традиції, румунські археологи відносять до другої фази цієї культури усі пам'ятки з боянськими рисами в кераміці. Всі інші поселення (а їх більшість) віднесені до третьої фази, хоча вони зовсім не однотипні й не одночасні. Саме з таких позицій розглянуто періодизацію прекукутенських поселень в узагальнюючій праці С. Маринеску-Билку¹³.

Нині на території України і Молдавії відомо близько 100 ранньотрипільських пам'яток; в Румунії, за даними С. Маринеску-Билку, нараховується приблизно 50 поселень культури Прекукутені¹⁴. Лише третина всіх цих пунктів досліджена розкопками, і то здебільшого на незначній площі. На інших зібрано підйомний матеріал й, зрозуміло, вони поки що не можуть бути використані при створенні періодизаційної схеми.

У ранньотрипільському ареалі краще від інших досліджених район Середнього Подністров'я, де на відрізу течії довжиною 150 км нині відомо близько 30 поселень. До таких добре вивчених пам'яток, як Лука-Врублівецька, Бернове-Лука, Ленківці тощо, слід додати Бернашівку,

⁸ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення..., табл. 3; 4.

⁹ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А). Автореф. канд. дис. М., 1971, с. 1—28.

¹⁰ Там же, с. 19.

¹¹ Черныш Е. К. Место поселений Борисовского типа в периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 142, с. 3—10; Черныш Е. К. Основные направления путей расселения племен культуры Кукутени — Триполье в ранний период. — В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 90—102.

¹² Черныш Е. К. Место поселений Борисовского типа..., с. 3—6.

¹³ Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. București, 1974.

¹⁴ Там же, с. 151—180.

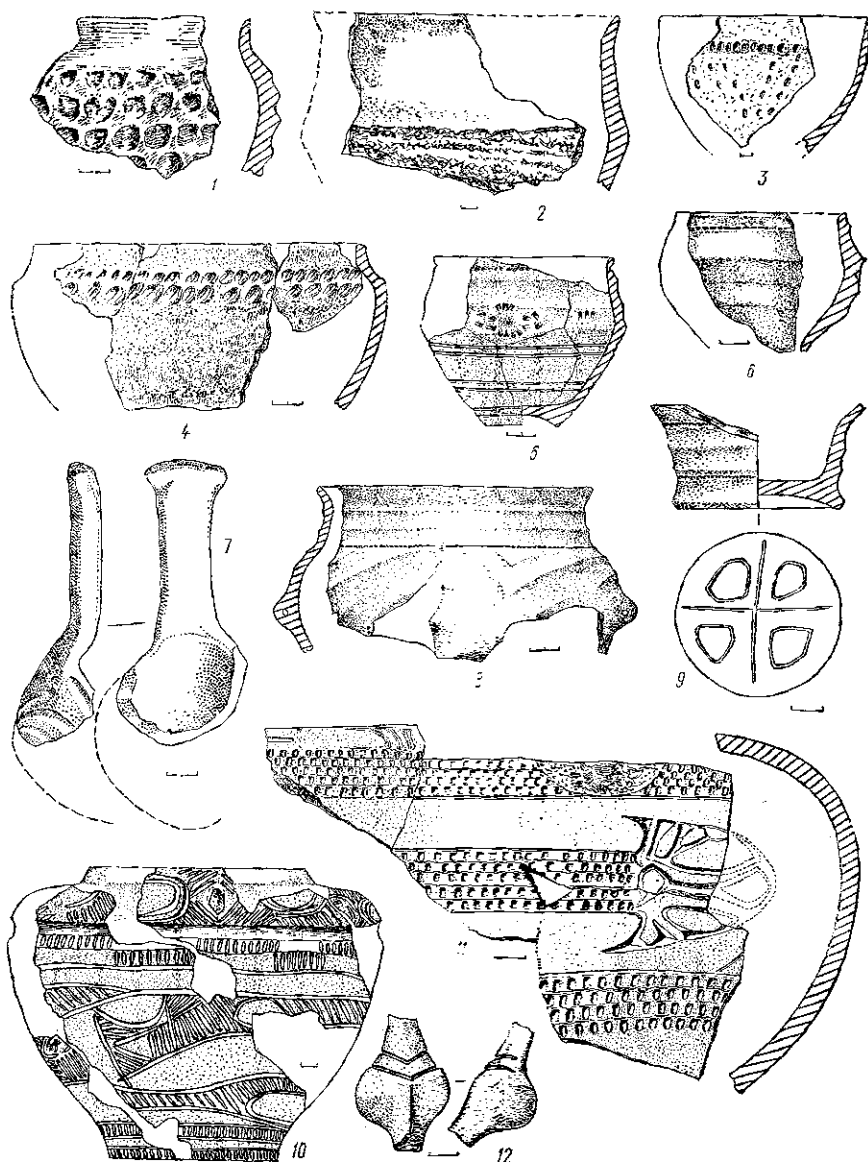

Рис. 1. Матеріали поселення Бернашівка.

Окопи, Кормань та деякі інші пункти, досліджені в останні роки. Матеріали цих поселень є солідною джерелознавчою базою, тим більш надійною, що усі вони розміщені порівняно близько одне до одного й різниця у їхньому інвентарі відбиває явища хронологічного, а не локального змісту. Отже, різночасні ранньотрипільські поселення Середнього Подністров'я можуть бути своєрідним еталоном при створенні загальної схеми періодизації і синхронізації всього раннього Трипілля.

За відсутністю стратифікованих ранньотрипільських поселень хронологічні відмінності пам'яток відбивають лише зміни у складі їхнього інвентаря. Найбільш об'єктивно ці зміни демонструє керамічний комплекс, меншою мірою — антропоморфна пластика. Самий лише виробничий інвентар менш придатний для потреб періодизації і хронології, хоча його склад (і насамперед знаряддя з кременю) треба брати до уваги.

Аналізуючи керамічний комплекс, необхідно враховувати співвідношення технологічних груп посуду, а в межах останніх — наявність чи відсутність тих або інших форм посудин, зміни цих форм, еволюцію орнаментальних схем і самих видів орнаменту. Враховуючи ці фактори, відносно ранніми повинні бути ті пам'ятки, в керамічному комплексі яких виділяються риси, характерні для поселень культури Прекукутені II (хронологічний пріоритет останніх стверджує стратиграфія). Кераміка пізніх пам'яток виявляє подібність до посуду поселень початкових фаз розвинутого Трипілля. Типи пам'яток, що послідовно змінюють одна одну, у сукупності відбивають весь ранній етап розвитку трипільської культури на певній території.

Необхідно мати на увазі той факт, що лише нечисленні ранньотрипільські поселення дають значну колекцію кераміки, яка дозволяє впевнено визначити їхню хронологічну позицію. Отже, деякі висновки автора мають характер припущень, а заповнити лакуни між окремими типами пам'яток допоможуть лише майбутні польові дослідження.

Подністрів'я. Майже всі ранньотрипільські пам'ятки Подністрів'я пов'язані із середньою течією річки від гирла Збруча до гирла Серебрії. Кілька поселень відомі південніше, у МРСР (Солончени, Голеркани). Вище гирла р. Збруч досі не виявлено жодного ранньотрипільського місцезнаходження.

До початкової пори раннього Трипілля на Дністрі належить поселення біля с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., досліджене автором у 1972—1975 рр.¹⁵ Воно займало невеликий пагорб біля краю першої надзаплавної тераси і складалося з семи наземних глинобитних жител — площадок. Кераміка поселення (15 тис. фрагментів посудин) за технологічними ознаками поділяється на три групи.

Посуд першої групи (кухонний) складає понад 54% усіх посудин. До глини додавалися крупнотовчений шамот, пісок, зрідка — зерна кварцу. Випал нерівномірний, черепок крихкий із шорсткою поверхнею, часто вкритою слідами пальцевого згладжування. Виділяються такі форми посудин: горщики з невисокими, ледь стягненими вінцями й плічками, позначеними ребром (рис. 1, 1, 2, 4); широко відкриті котлоподібні горщики (рис. 1, 3); горщики з майже нерозчленованим профілем (типу банок); конічні миски. Досить значну групу складають так звані фруктошниці — неглибокі (5—7 см) профільовані тарілки на циліндричному піддоні, який часто має овальні отвори-віконця (рис. 2, 4).

Майже 50% посудин першої групи позбавлені орнаменту; інші здебільшого прикрашені одним-двома рядами пальцевих защипів біля основи шийки (рис. 2, 1, 2). 27% усіх орнаментованих фрагментів прикрашено защипами (наколами, насічками), які вкривали весь тулуб горщика вертикальними, горизонтальними чи косими рядами (рис. 2, 2, 5, 7). Іноді защипи або наколи наносилися під кутом один до одного (так званий колосок) (рис. 2, 6). Трапляється також орнамент у вигляді наліпних або відтягнутих конічних горбиків.

Посуд другої групи (29%) виготовлений з добре промішаної тонкоструктурної глини з домішками піску. Ця «столова» кераміка рівномірно випалена; поверхня посудин (звичайно сірого, рідше — рожево-бурхатих і палевих відтінків) добре загладжена, підложена. Найчастіше зустрічається округлотілий або біконічний горщик висотою 10—15 см з невисокими прямими, ледь відігнутими вінцями (рис. 1, 5—6). Маленьке дещо горщика звичайно трохи увігнуте (рис. 2, 11). Поширені також горщики із округлим або присадкуватим тулубом, невисокою конічною шийкою й циліндричною придонною частиною (рис. 1, 8, 9);

¹⁵ Збенович В. Г. К итогам исследования раннетрипольского поселения Бернашевка. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с. 36—37.

Рис. 2. Матеріали поселення Бернашівка.

великі глечикоподібні посудини з високою циліндричною шийкою (рис. 2, 8); маленькі опуклотілі чашки (рис. 2, 12); черпаки та ложки з ручками (рис. 1, 7). Характерним орнаментом посуду другої групи є канелюри шириною 0,7—1 см у вигляді горизонтальних, вертикальних, косих рядів або концентричних кіл (рис. 1, 5—9; 2, 8—10). Звичайно вони поєднуються з відбитками гребінцевого штампу й врізаними вузькими лініями, що оперізують тулуб посудини або складають кутові чи петлеподібні (зрідка спіральні) композиції.

Близько 17% керамічного комплексу Бернашівки складає посуд третьої групи з домішками дрібного шамоту та піску; значно рідше він виготовлений з однорідної глини без домішок. Поверхня посудин вкрита брунатним ангобом, добре зглажена і підложена.

Серед посудин переважають (біля 60%) вже згадувані «фруктовниці» — реберчасті тарілки на циліндричних піддонах різної висоти (рис. 2, 19). Поширений також грушоподібний горщик з опуклим або трохи присадкуватим тілом і невисокими стягненими вінцями (рис. 1, 10). Обом цим формам належать численні неглибокі покришки з грибовидною ручкою-виступом (рис. 2, 18). Майже всі посудини багато орнаментовані врізаним або прогладженим візерунком у вигляді стрічок, які петлями або спіраллю вільно вкривають тулуб горщика, покришку або піддон фруктовниці (рис. 1, 10; 2, 14). Звичайними є також кутові композиції, короткі вертикальні пасічки, конічні наліпні горбики.

Приблизно 30% цього посуду прикрашає специфічний виїмчастий «боянський» орнамент у негативно-позитивній манері: ряди квадратів («шахова дошка») (рис. 2, 17, 20), звичайних (рис. 2, 16) та видовжених (так звані вовчі зуби) трикутників (рис. 2, 14), заштриховані стрічки (рис. 2, 13, 15), складні меандрові та ромбічні композиції. Поширений орнаментально-смысловий сюжет, який передавав образ міфічного змія-дракона, іноді у дуже стилізованій манері (рис. 1, 11; 2, 18). Заповнення орнаменту білою пастою (рис. 2, 19, 20) підсилювало декоративний ефект.

На поселенні знайдено близько 70 глиняних статуеток, що зображують сидячу або стоячу жінку із збільшеною тазостегною частиною, іноді підкресленою врізаними лініями (рис. 1, 12). Веретеноподібна верхня частина тулуба трохи сплюснена, плечі іноді передані виступаючими кутами, груди — округлими наліпами. Невеличка кругла голівка зверху сплюснена, ніс позначено щипком, очі і рот — наколами або горизонтальною насічкою. Орнамент на статуетках відсутній. Подібні статуетки належать до типів С і С₁ за класифікацією А. П. Погожевої і розглядаються цією дослідницею як найранніші у ранньотрипільській антропоморфній пластичі¹⁶.

Торкаючись виробничого інвентаря Бернашівки, слід зазначити, що 62% усіх знарядь праці з кременю припадає на долю скребачок (2300 екз.), серед яких скребачки на відщепі складають 95%. Досить часто зустрічаються різці й різчики (81 екз.). Знайдено 5 геометричних мікролітів.

Бернашівське поселення поки що не має аналогів не лише у Подністров'ї, але й на всій території України. Однак однотипні пам'ятки добре відомі на півночі МРСР (Флорешти¹⁷, Рогожани¹⁸ та інші), а також на території румунської Молдови (Ларга-Жіжія¹⁹, Гігоешти-Трудешти²⁰ тощо). Їхня схожість простежується в усіх елементах матеріальної культури, і насамперед у керамічних комплексах з трьома технологічними групами, ідентичними формами посуду й системами орнаментативної. Про ранній вік пам'яток типу Флорешти-Бернашівка свідчать виразні риси культур Кріш і Боян в кераміці першої та третьої груп, а також дані стратиграфії відомих пам'яток Ізвоаре²¹ і Тирпешти²².

Наступну фазу розвитку раннього Трипілля у Подністров'ї відбивають пам'ятки типу Окопів. Епонімне поселення знаходиться біля с. Окопи Борщівського р-ну Тернопільської обл., на схилі першої тера-

¹⁶ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика..., с. 11, 17—19.

¹⁷ Пассек Т. С. Раянеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, 1961, № 84, с. 193—203.

¹⁸ Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции.— В кн.: Археологические исследования в Молдавии (1972). Кишинев, 1974, с. 26—41.

¹⁹ Александреску А. Д. О второй фазе докукutenской культуры.— Dacia, 1961, t. 5, p. 21—38.

²⁰ Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni..., fig. 38—52.

²¹ Vuple R. Izvoare.— București, 1957, p. 55—120.

²² Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni..., p. 168—169.

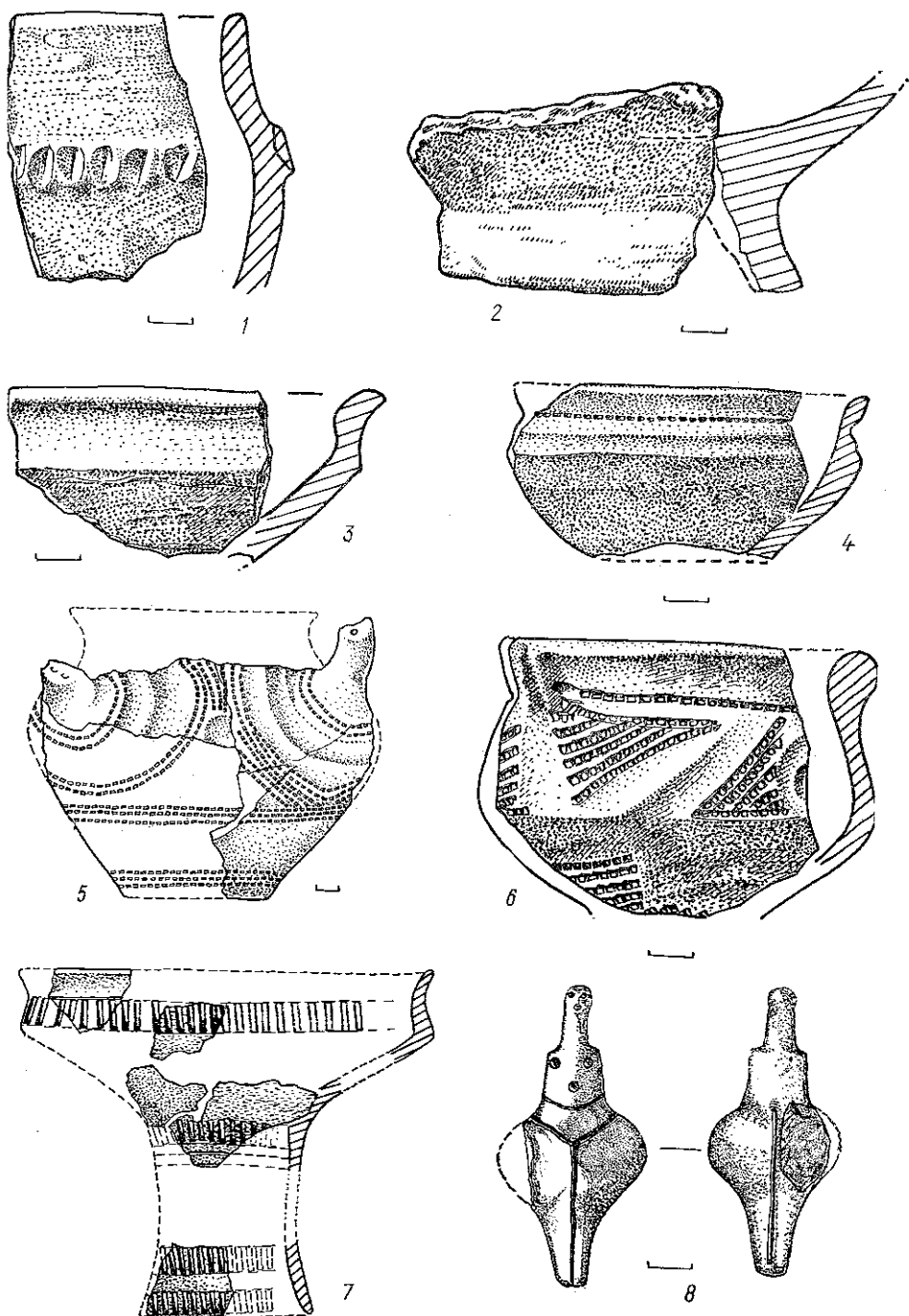

Рис. 3. Матеріали поселень типу Окопів:

1 — 4, 6 — Окопи; 5 — Вороновиця; 7 — Бабшин; 8 — Окопи.

си, поруч із місцем впадіння у Дністер р. Збруч. Тут виявлено залишки чотирьох глинобитних площадок, три з яких досліджені автором у 1978—1979 рр.* Зібрано значну колекцію кераміки, знарядь праці, предметів пластики тощо.

* Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

Рис. 4. Матеріали поселень типу Окопів:

1, 11 — Бабшин; 2, 3, 5—8, 12—18 — Окопи; 4 — Бернове (уроч. Малинки); 9 — Вороновиця.

У керамічному комплексі (4,5 тис. фрагментів) чітко виділяються ті самі технологічні групи, що й у Бернашівці. Кухонний посуд практично зберігає усі форми (типи) посудин (рис. 3, 1—3; 4, 3); не змінюється і система орнаментації, зокрема, близько 47% складають фрагменти, прикрашені по всій поверхні зачіпами або наколами, що їх імітують (рис. 4, 2, 5). Однак помітно змінюється питома вага кухонного посуду: він становить 35% усіх посудин (проти 54% у Бернашівці).

Половина усього посуду припадає на долю другої групи (столового). Зберігаються його основні форми: невеликі опуклотілі або реберчасті горщики (рис. 3, 4—6; 4, 8), глеки з високою шийкою (рис. 4, 6), черпаки (рис. 4, 7). Цей посуд, як і раніше, прикрашений широкими канелюрами (0,7—0,9 см) у поєднанні з відбитками гребінцевого штампуги і відрізками прокреслених ліній.

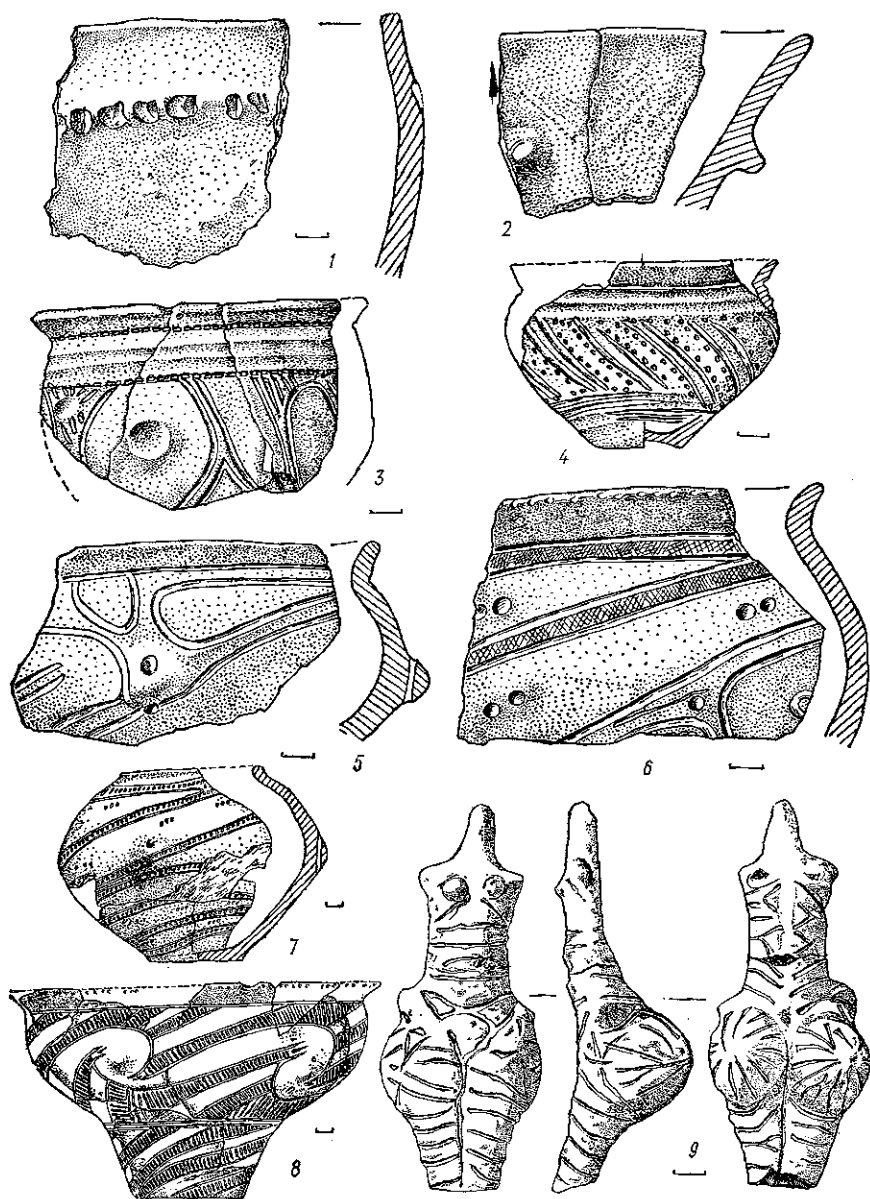

Рис. 5. Матеріали поселень типу Луки-Врублівецької:

1—3, 8 — Кормань; 4—7, 9 — Лука-Врублівецька.

Посуд третьої групи (близько 16%) також зберіг основні форми: реберчасті фруктовниці на циліндричних піддонах (рис. 4, 10, 15), грушовидні горщики, покритишки з грибовидною ручкою (рис. 4, 16—17). Найчастіше вони прикрашені врізаними або прогладженими лініями, спіральними або петельчастими стрічками (рис. 4, 15), вертикальними відрізками ліній (рис. 4, 10), овалами, заштрихованими кутами (рис. 4, 12), нарешті, стилізованими зображеннями змія-дракона. Суттєва різниця між посудом цієї групи з Бернашівки і Окопів полягає у майже повній відсутності боянських рис у кераміці останнього поселення, зокрема специфічного виїмчастого візерунка у негативно-позитивній манері. Лише орнамент 15—20 фрагментів є відлунням чіткого шахового

малюнку (рис. 4, 13—14); відсутні ряди трикутників, «вовчі зуби» тощо; зрідка заглиблений орнамент заповнений білою пастою.

Нечисленна антропоморфна пластика Окопів практично не відрізняється від бернашівської (рис. 3, 8).

Серед знарядь праці з кременю в Окопах переважають скребачки на відщепі, однак на відміну від Бернашівки кінцеві скребачки на пластинах вже складають тут третину загальної кількості цих знарядь.

До пам'яток типу Окопів у Середньому Подністров'ї слід віднести низку поселень, поки що репрезентованих невеликими колекціями, — Брага, Лука-Устинська²³, Бабшин (рис. 3, 7; 4, 1, 11), Бернове (уроч. Малинки) (рис. 4, 4), Вороновиця (рис. 3, 5; 4, 9) *.

Значна схожість матеріалів двох вищеописаних груп поселень дозволяє зробити висновок про природне (і, додамо, швидке) переростання пам'яток типу Бернашівки у пам'ятки типу Окопів без будь-якого хронологічного розриву між ними.

Наступну фазу раннього Трипілья на Дністрі репрезентують поселення Лука-Врублівецька, Бернове-Лука²⁴, а також поселення біля с. Кормань Сокирянського р-ну Чернівецької обл.²⁵

Матеріали поселень типу Луки-Врублівецької (насамперед кераміка) помітно відрізняються від інвентаря пам'яток типу Окопів. Для кераміки першої групи (вона, як і столовий посуд, складає близько 40% усього посуду в Луці-Врублівецькій та Берновому) основною формою стає горщик середніх розмірів із слабо профільованим тулубом і невисокими прямими вінцями, трохи відігнутими або нахиленими до середини (рис. 5, 1; 6, 1—3). Зустрічаються також конічні тази — миски (рис. 5, 2); зрідка трапляються вази на циліндричних піддонах, яким у кількох випадках (Бернове, Лука-Врублівецька) надані антропоморфні риси (рис. 6, 4). Єдиним орнаментальним мотивом є ряд зашпів на плічках горщика, часто у поєднанні з копінними паліями (рис. 6, 1—3). Лише у Берновому знайдено два фрагменти із зашпилами по всій поверхні та 11 фрагментів, де зашпили розміщені двома рядами. Цілком зник і «колосковий» візерунок.

Посуд другої групи тепер містить значні домішки дрібного шамоту, а іноді вапняку (Бернове), зближуючись із керамікою третьої групи. Поверхня посудин добре заглажена, підлощена, іноді заполірована. Форми посудин (рис. 5, 3, 4; 6, 5, 8) майже не змінилися, за винятком черпаків, які стають більшими, масивнішими, часто мають на держаку трикутні виступи та наскрізні отвори (рис. 6, 6, 7). Столовий посуд тепер прикрашають вузькі (0,5—0,2 см) канелюри у вертикально-горизонтальних або «паркетних» композиціях (рис. 6, 8—10). Канелюри, як і раніше, часто поєднані з відбитками гребінцевого штампі або врізаною лінією (стрічкою) у трикутних, петельчастих або спіральних композиціях, причому врізана лінія тепер досягає досить часто ширини 0,5 см.

Найхарактерніша ознака посуду третьої групи — це остаточне зникнення боянських рис, насамперед виїмчастого візерунку з притаманними йому мотивами. Змінюються і його основні форми, зокрема фруктовниці, верхня частина яких набуває вигляду глибокої опуклої вази, часто з двома вушками, орнаментованої по всій поверхні (рис. 5, 5, 6);

²³ Борисковський П. И. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини. — Археологія, 1950, 4, с. 120—121; Белановская Т. Д. Ранне трипольское поселение Лука-Устинская. — В кн.: Исследования по археологии СССР. Л., 1961, с. 56—68.

* На трьох вказаних поселеннях автор здійснив у 1969—1970 та 1978 рр. розвідкові розкопки. Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

²⁴ Бибилов С. Н. Поселение Лука-Врублевская. — МИА, 1953, № 38, с. 458; Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, с. 42—60.

²⁵ Розкопки автора в 1978 р. Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

Рис. 6. Матеріали поселень типу Луки-Врублівецької:

1, 4, 6, 7, 10, 11, 13 — Лука-Врублівецька; 2, 3, 5, 8, 9, 12, 14—16 — Кормань.

реберчастих тарілок, характерних для фруктовниць більш ранніх пам'яток, немає на жодному поселенні типу Луки-Врублівецької. Циліндричний піддон фруктовниць тепер часто має опуклі, немов роздуті стінки (рис. 6, 15). Невисокі сплошені покритишки посудин більш ранніх пам'яток тепер дедалі частіше набувають конічної або напівсферичної форми (рис. 6, 14). З'являється новий вид посуду — широко відкрита ваза із циліндричною, трохи звуженою придонною частиною (рис. 5, 8).

Посуд третьої групи звичайно прикрашений врізаною заштрихованою стрічкою, яка вільно вкриває тулуб посудини у спіральному візерунку (рис. 6, 11—13); це кінцевий ступінь стилізації образу фантастичного змія-дракона, притаманного орнаменталіції кераміки більш ранніх пам'яток.

Окремо слід згадати два орнаментальні засоби, зовсім невідомі за керамічним комплексом пам'яток типу Бернашівки і Окопів.

Йдеться, по-перше, про доповнення вищеописаних візерунків неглибокими округлими ямками (діаметр 0,3—0,6 см), розміщеними рядами, групами або парами (рис. 5, 4—6; 6, 5—7, 9—11). По-друге, новим елементом декору є заповнення стрічкового орнаменту червоною фарбою, зроблене вже після випалу посудини (див.: рис. 5, 6). В Берновому та Кормані червона фарба становить 3% усіх фрагментів посуду другої та третьої груп; навіть кілька кухонних посудин-фруктовниць з Бернового суцільно вкриті нею.

Значні зміни помітні і в антропоморфній пластиці пам'яток типу Луки-Врублівецької. Абсолютну більшість складають великі (10—12 см) жіночі фігури із стуленими простягнутими ногами, масивними стегнами, плоским широким торсом й підтрикутними виступами-плічками. Голова передана конічним виступом із заокругленим верхом; риси обличчя або взагалі не модельовані, або позначені щипком (ніс) і наколами (очі, рот) (рис. 5, 9; 6, 16). Ці статуетки (тип А за класифікацією А. П. Погожевої) звичайно прикрашені врізаним спіральним візерунком, ромбами, наколами, нерідко заповненими білою пастою (рис. 5, 9).

Торкаючись виробничого інвентаря, зазначимо, що в усіх колекціях помітне стабільне переважання скребачок на пластинах (84% в Берновому, 61% — в Кормані, 56% — у Луці-Врублівецькій) над цим знаряддям на відщепях.

Проте незаперечна схожість щойно описаних пам'яток не вказує на їхню практичну одночасність. Так, деякі риси керамічного комплексу поселення Бернове (окремі фрагменти посуду із зашипами у два ряди і навіть по всій поверхні; канелюри завширшки 0,5—0,6 см) дозволяють вважати, що воно виникло дещо раніше від Луки-Врублівецької. Подібний висновок був зроблений К. К. Черниш при аналізі жител цих двох поселень²⁶ та А. П. Погожевою на матеріалі їхньої пластики²⁷. Однак в цілому хронологічна близькість Луки-Врублівецької, Бернового, Кормані та деяких інших поселень не викликає сумніву і дозволяє вважати їх однотипними пам'ятками.

Помітна різниця у матеріалах пам'яток типу Окопів і Луки-Врублівецької свідчить про наявність між ними досить значного хронологічного розриву.

Питання про заключну фазу раннього Трипілья на Дністрі потребує подальшої розробки. Вважаємо, що до цієї фази повинно бути віднесене поселення Ленківці, на якому свого часу було розкопано 5 площадок і 5 заглиблених жител. Велика схожість матеріалів Ленківців²⁸ і Луки-Врублівецької відбивається у спільних формах посуду; у таких видах орнаменту, як вузькі канелюри в горизонтально-вертикальному та «паркетному» візерунках і пофарбування стрічок червоною вохрою; у пластиці; у виробничому інвентарі (75% усіх скребачок — це скребачки на пластинах). Ця обставина вказує на генетичний зв'язок пам'яток типу Луки-Врублівецької і Ленківців та їхню хронологічну близькість. Однак за рядом ознак Ленківці репрезентують ранньотрипільські пам'ятки більш розвинутого типу. На це вказує насамперед топографія поселення, що лежить на краю плато правого берега Дністра. Жодна інша ранньотрипільська пам'ятка не знаходиться в таких топографічних умовах (100 м над рівнем річки), характерних вже для поселень середнього етапу культури.

Керамічний комплекс Ленківців включає лише дві технологічні групи, бо посуд другої і третьої груп тут практично не можна розрізнити: глина містить домішки піску і дрібнотовченого шамоту; поверхня посу-

²⁶ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення..., с. 38.

²⁷ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика..., с. 18—19.

²⁸ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення..., табл. VI—XIII.

дин вкрита рожевуватим ангобом. В заглиблених житлах I і IV знайдено близько 30 фрагментів посудин із рожевої відмудленої глини, характерної вже для кераміки початку середнього Трипілья. На кухонному посуді майже зовсім зник зашипний орнамент, замінений насічками в один ряд. Риси наступного етапу простежуються і в формах деяких посудин Ленківців (напівсферичні та конічні покришки)²⁹, у пофарбуванні статуеток білою і червоною фарбами³⁰, у появі (щоправда, в невеликій кількості) крупних ножевидних крем'яних пластин. Нарешті, слід згадати про знахідку предмета (підвіски?) з петельчастим вушком, виготовленого з ребра тварини³¹. Подібні вироби переважно пов'язані з поселеннями етапу В/І (Сабатинівка I, Березівська ГЕС³²) — Кукутєні А (Хебешешти³³).

Найближчим аналогом Ленківців є молдавське поселення Нові Русешти I (нижній шар), віднесене В. І. Маркевичем до самого кінця раннього Трипілья — переходу до етапу В/І³⁴.

Між пам'ятками типу Ленківців і ранніми поселеннями етапу В/І у Подністров'ї (Поливанів Яр III³⁵ та інші), певне, існують дві-три проміжні ланки, однією з яких є відоме поселення Озаринці³⁶. Виявлення інших перехідних пам'яток — справа наступних досліджень.

По об'їзду ж.я. Нині в басейні Південного Бугу відомо близько десяти ранньотрипільських поселень, компактною групою зосереджених на невеликому відрізку середньої течії на території Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. (Гайворон, Сабатинівка II, Гренівка, кілька пунктів у селах Могильне, Данилова Балка тощо). На північ від зазначеної групи знаходиться ще кілька поселень (Печера, Борисівка, Уланівка, Шкуринці), які традиційно розглядаються як ранньотрипільські, але є, по суті, вже перехідними від раннього до середнього етапу³⁷.

Еталонною пам'яткою, можливо, могло б стати відоме поселення Олександрівка, що лежить у межах річки Дністра й Південного Бугу, але його величезна колекція (розкопки О. Л. Єсипенка у 50-х роках³⁸ і наступні дослідження К. В. та Н. Б. Зінковських) досі не опрацьована і не видана. Деякі риси кераміки з Олександрівки (зокрема, кухонний посуд із зашипками по всій поверхні і пофарбування посудин третьої групи червоною та білою фарбами) несумісні у єдиному комплексі, отже, цілком імовірно, що поселення пройшло у своєму розвитку кілька хронологічних фаз.

Досить значний і цікавий матеріал одержаний на поселеннях Гайворон * і Сабатинівка II³⁹. Гайворонське поселення займає, за даними М. Л. Макаревича, ділянку борової тераси лівого берега Південного Бугу (10—15 м над рівнем річки) площею 6 га. Тут досліджені два наземні житла без глинобитних долівок-площадок. Одержано близько

²⁹ Черныш К. К. Ранньотрипільське поселення., табл. VII, 1, 6—9.

³⁰ Там же, с. 81.

³¹ Там же, с. 85, табл. XII, 36.

³² Даниленко В. Н. Энеолит Украины. К., 1974, с. 97, рис. 65, 8, 10, 11.

³³ *Hăbășești. Monografie arheologică. București, 1954, pl. LXII, 2; fig. 26, 6.*

³⁴ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 56—68.

³⁵ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, с. 105—139.

³⁶ Рудинський М. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки.— Антропология, 1930, 3, с. 244—256; Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа., с. 3—7.

³⁷ Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа., с. 3—7.

³⁸ Єсипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка.— МАСП, 1957, вып. 1, с. 10—23.

* Розкопки М. Л. Макаревича у 1960—1961 рр. Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

³⁹ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури.— АП, 1952, 4, с. 89—95; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р.— АП, 1956, 6, с. 134—144.

1 тис. фрагментів кераміки (залишки 300 посудин), стільки ж крем'яних виробів, невелику кількість знарядь з каменю, рогу й кістки, 12 глиняних статуеток.

На поселенні Сабатинівка II у 1947—1949 рр. М. Л. Макаревичем і В. М. Даниленко досліджено три площадки і землянку (друга землянка виявилася зруйнованою). На думку авторів розкопок, матеріал різних типів жител мав свої особливості: на площадках першавжала кераміка рожевуватих відтінків, у землянці вона була сірою та чорною⁴⁰. Ця обставина дозволила В. М. Даниленко і М. Л. Макаревичу виділити на поселенні два будівельних періоди (і, додамо, хронологічні фази) — землянки й площадки⁴¹. Колір посуду, звичайно, не може бути надійним хронологічним критерієм, тим більш що темна, іноді чорнолискована кераміка зустрінута у всіх без винятку житлах Сабатинівки II і є специфічною рисою цієї пам'ятки. І все ж аналіз матеріалів кожного житла Сабатинівки II* дозволяє нам дійти висновку про те, що у розвитку поселення можна виділити дві послідовні фази. До більш ранньої (Сабатинівка II-1) належать площадки 1, 2 і землянка; до пізньої (Сабатинівка II-2) — площадка 3. Поселення першої фази за часом може бути співставлене з Гайвороном; обидві ці пам'ятки відбивають момент появи трипільців у Побужжі.

Керамічний комплекс пам'яток типу Сабатинівка II-1 — Гайворон включає посуд трьох технологічних груп, добре відомий за ранньотрипільськими поселеннями Подністров'я. Кераміка першої групи (кухонна) складає від 45 до 53% усього посуду в житлах Сабатинівки II-1 і 28% у Гайвороні. Основні форми: горщик із слабо розчленованим тубом і невисокими прямими вінцями, іноді ледь нахиленими до середини (рис. 7, 2; 8, 1—3, 5—7); миски-тази з конічними або опуклими стінками (рис. 7, 1, 3). Виключно рідко зустрічаються фруктовниці першої групи.

Звичайно кухонний посуд прикрашений зачіпами і насічками в один-два ряди (рис. 7, 2; 8, 3, 7), але досить багато горщиків (від 17 до 25% у Сабатинівці II-1 і 36% у Гайвороні) орнаментовано по всій поверхні (рис. 8, 1, 2, 5, 6), в тому числі «колосковим» візерунком (рис. 8, 4, 8).

Посуд другої групи (від 37 до 49% у Сабатинівці II-1, 40% у Гайвороні) репрезентований звичайними формами: опуклотілими або біконічними горщиками з невисокими вінцями (рис. 7, 5, 7; 8, 12), іноді з невисокою циліндричною шийкою (рис. 8, 9); глекоподібними посудинами з високою конічною шийкою (рис. 8, 10, 11); невеликими черпаками з плоским або округлим у перерізі держакон (рис. 7, 10). Цей посуд прикрашений широкими (0,7—0,9 см) канелюрами у поєднанні з відбитками гребінцевого штампу, вузькими врізаними лініями, конічними виступами-наліпами.

Посуд третьої групи в Сабатинівці II-1 (від 7 до 17%) містить домішки крупних зерен шамоту; поверхня його добре підлощена. В Гайвороні він становить 32% усіх посудин, має домішки піску і дрібного шамоту, поверхня його зглажена і вкрита рожевуватим ангобом. У технологічному відношенні ця кераміка мало відрізняється від столової. Основні форми — це фруктовниці, верхня частина яких має вигляд реберчастої тарілки (рис. 7, 6; 8, 13, 14, 16), укріпленої на циліндричному піддоні (рис. 7, 9); грушовидні горщики з вузьким горлом і невисокими, нахиленими до середини вінцями (рис. 8, 15), невисокі плоскі

⁴⁰ Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження..., с. 134.

⁴¹ Там же, с. 141, 144.

* Колекція у фондах ІА АН УРСР налічує 1,5 тис. фрагментів кераміки (площадка 1 — 150 фрагм.; площадка 2 — 250; площадка 3 — 150 фрагм. і близько 20 реставрованих посудин; землянка — 950 фрагм.), а також 550 знарядь з кременю, 60 предметів пластики тощо.

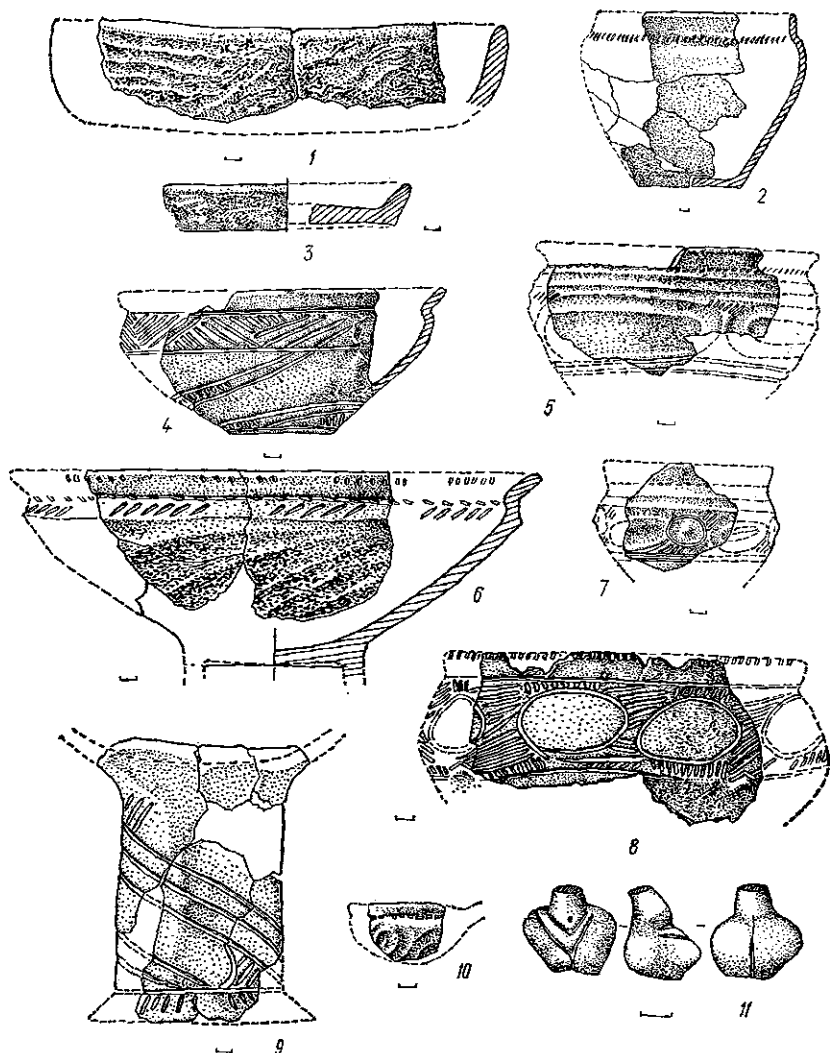

Рис. 7. Матеріали поселень типу Сабатинівка II-1 — Гайворон:
1 — Сабатинівка II, землянка; 2-10 — Гайворон; 11 — Сабатинівка II, площадка 2.

покришки з грибовидною ручкою. В Гайвороні як виключення трапляються широко відкриті вази з опуклими плічками (рис. 7, 4).

Посуд третьої групи прикрашений візаним орнаментом у вигляді стрічок, заштрихованих (рис. 7, 8; 8, 15) або заповнених відбитками гребінцевого штамп (рис. 8, 17), коротких вертикальних нарізок (рис. 8, 13, 14, 16), спірального візерунку з кількох візаних або прогладжених ліній. Заповнення орнаменту білою фарбою зафіксовано лише в кількох випадках. Характерною є повна відсутність виїмчастого боянського орнаменту з притаманними йому мотивами і композиціями.

Пластика обох описаних пам'яток (рис. 7, 11; 8, 18) практично не відрізняється від пластики дністровських поселень типу Бернашівки і Окопів. Лише у Гайвороні знайдено велику статуетку з візаним спільним орнаментом (рис. 8, 19), характерну пам'яткам типу Луки-Врублівської на Дністрі.

Серед численних знарядь праці з кременю переважають скребачки на відшепах (99% усіх скребачок у Гайвороні і 98% — у Сабатинівці). Значна частина крем'яного інвентаря має мікролітичний харак-

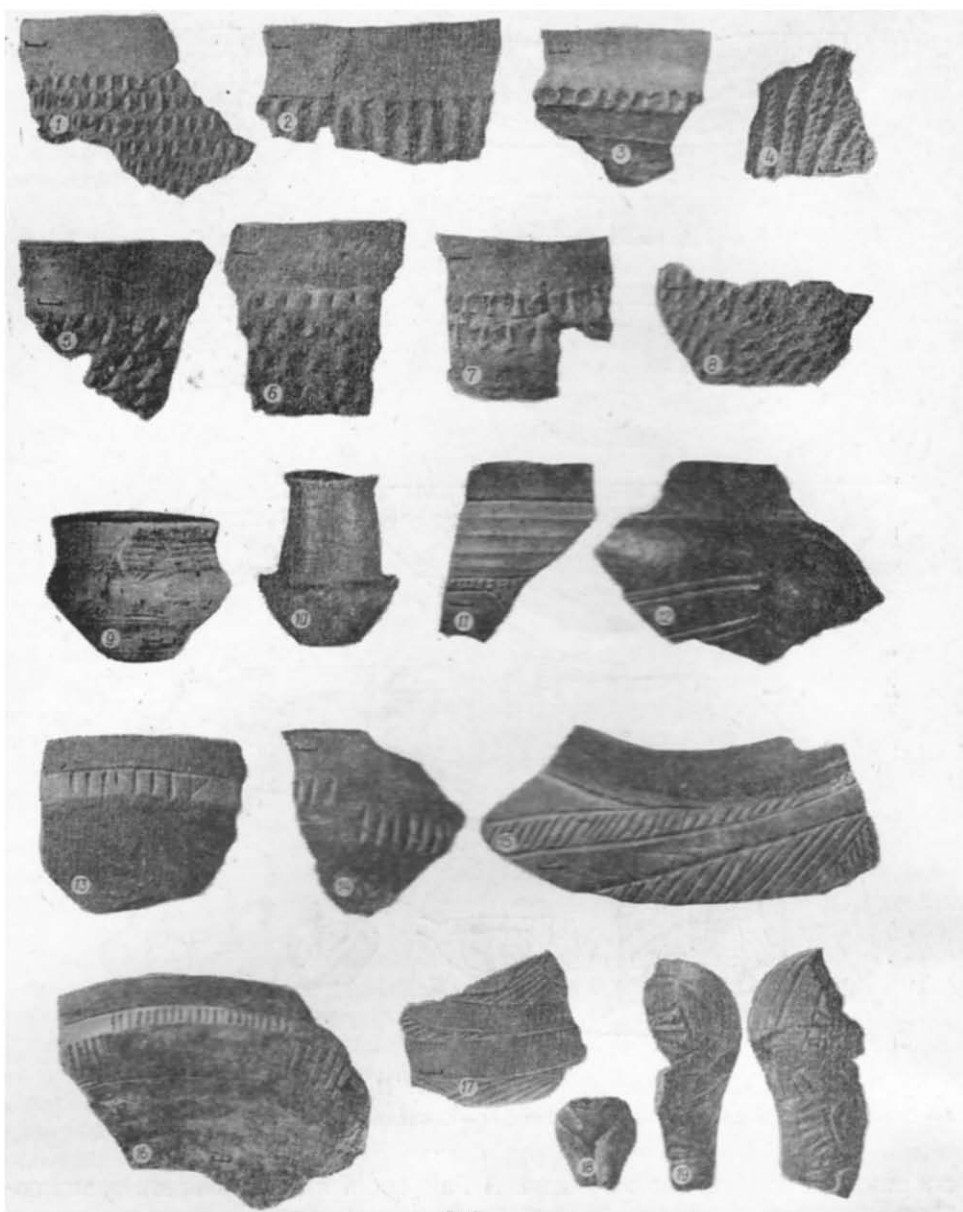

Рис. 8. Матеріали поселень типу Сабатинівка II-1 — Гайворон:

1, 12, 14, 17 — Сабатинівка II, площадка 1; 2, 3, 13 — Сабатинівка II, площадка 2; 4, 5 — Сабатинівка II, землянка; 6—11, 15, 16, 18, 19 — Гайворон.

тер, обумовлений специфікою місцевої сировини — невеликої річкової гальки.

Незважаючи на деякі місцеві етнографічні особливості, Гайворон і Сабатинівка II-1 є однотипними пам'ятками, причому перше поселення, очевидно, закінчило своє існування дещо пізніше за друге. До пам'яток цього ж типу слід віднести поселення неподалік від Данилової Балки⁴². Найближчі аналогії матеріалам цих пам'яток знаходимо у колекціях з поселень типу Окопів на Дністрі.

⁴² Симонович Э. А. Раннетрипольское поселение в с. Данилова Балка. — КСИИМК, 1951, вып. 39, с. 104—109; Passek T. La céramique tripolienne. — ИГАИМК, 1935, вып. 122, табл. XVII, 3—9, 11; XIX, 1—5, 9—16.

Рис. 9. Матеріали площадки 3 поселення Сабатинівка II (тип Сабатинівка II-2).

Наступна фаза розвитку ранньотрипільської культури Побужжя поки що репрезентована площадкою 3 сабатинівського поселення, дослідження якої дало порівняно невеликий, але виразний матеріал⁴³.

Кераміка першої групи становить тут 30% усіх посудин. Це горщики з невисокими прямими вінцями — неорнаментовані або прикрашені одним рядом наколів (рис. 9, 1, 3; 10, 1); виняток складає невеличка посудина, на тулубі якої є три ряди зачіпів (рис. 9, 2). Не зустрінуто жодного фрагменту із зачіпами (наколами) по всій поверхні.

Кераміка другої групи (58%) порівняно з попередньою фазою змінилася мало (рис. 9, 4—7); сказане стосується і орнаменту — широких (до 1 см і навіть ширше) канелюр, поєднаних із штаповим, врізаним і рельєфним відрізком (рис. 10, 2—4, 6).

Посуд третьої групи (12% усіх посудин) за технологічними ознаками дуже близький до столового: щільний черепок містить домішки дрібного шамоту і піску; поверхня його згладжена, але не підложена. Форми

⁴³ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція., с. 91—94; табл. I, 11, 13, 19, 22.

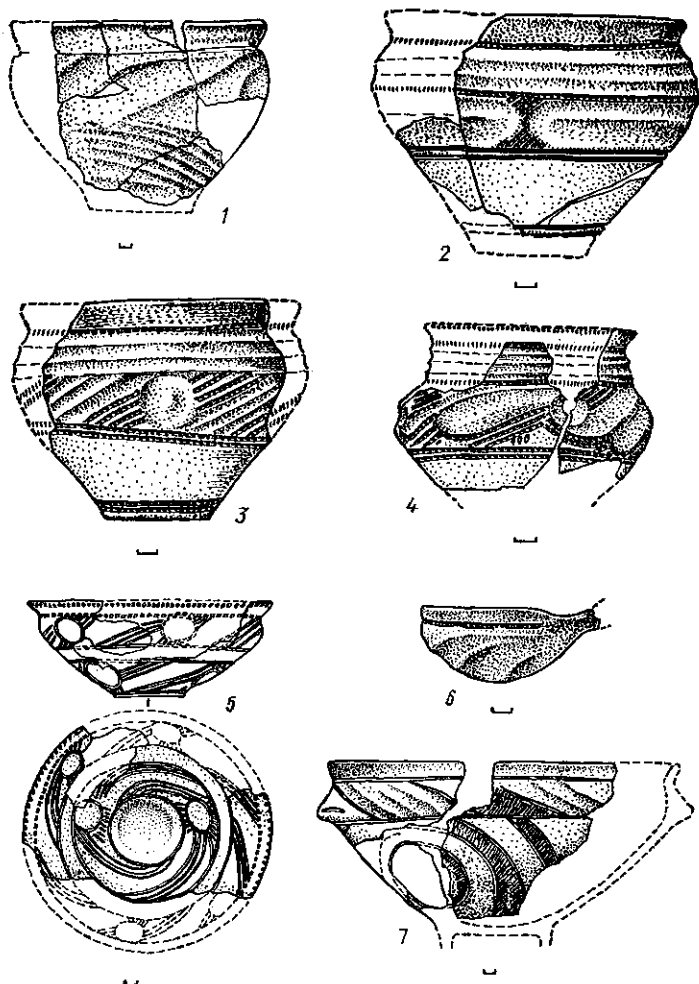

Рис. 10. Матеріали площадки 3 поселення Сабатинівка II (тип Сабатинівка II-2).

і орнамент посудин третьої групи порівняно з попередньою фазою зазнали деяких змін. Так, однією з основних форм стає глибока ваза з округлими плічками, на яких іноді є невеличкі вушка (рис. 9, 8; 10, 5). Часто такі вази закріплені на циліндричному піддоні (рис. 9, 11; 10, 7). Фруктовниці у вигляді неглибокої реберчастої тарілки на піддоні зникли остаточно. Зберігають свою форму грушовидні посудини; покоришки до них стають більш високими, набувають конічної або напівсферичної форми. Згадані посудини прикрашені врізаним стрічковим візерунком у спіральні-кутові композиції (рис. 9, 8—10); на покоришках трапляється стилізоване зображення змія-дракона, причому заглиблений орнамент заповнений білою пастою (рис. 9, 12). Важливо підкреслити, що на кількох посудинах після випалу стрічки додатково покривалися червоною вохрою (рис. 9, 11; 10, 7). Малюнок на одному з циліндричних піддонів доповнений неглибокими круглими ямками (рис. 9, 11).

У житлі 3 знайдено близько 30 глиняних жіночих статуеток, причому деякі з них, певно, сиділи на мініатюрних «рогатих» кріселях з глини (рис. 9, 13)⁴⁴. У типологічному відношенні колекція пластики

⁴⁴ Макаревич М. Л. Статуетки трипольського поселення Сабатинівка II. — КСИА АН УССР, 1954, вып. 3, с. 90—94.

Рис. 11. Матеріали поселення Гренівка.

з житла 3 не відрізняється від статуеток з інших жител поселення Сабатинівка II. Важливим, проте, є той факт, що деякі фігурки вкриті білим ангобом і розписані червоною фарбою⁴⁹, причому цей малюнок ідентичний врізаному візерунку на вже згаданих статуетках з Луки-Врублівецької, Бернового та інших пам'яток Подністров'я.

Матеріали площадки 3 (а також, певно, інших площадок Сабатинівки II, що залишилися недослідженими) вказують напрямок розвитку цього поселення і, очевидно, усього раннього Трипілья в зазначеному мікрорайоні: фаза Сабатинівка II-1 змінюється фазою Сабатинівка II-2 без помітного хронологічного інтервалу. У Подністров'ї пам'ятки, які відповідають Сабатинівці II-2, поки що не виявлені.

Органічним продовженням накресленої лінії розвитку ранньотрипільських пам'яток у середній течії Південного Бугу є поселення типу

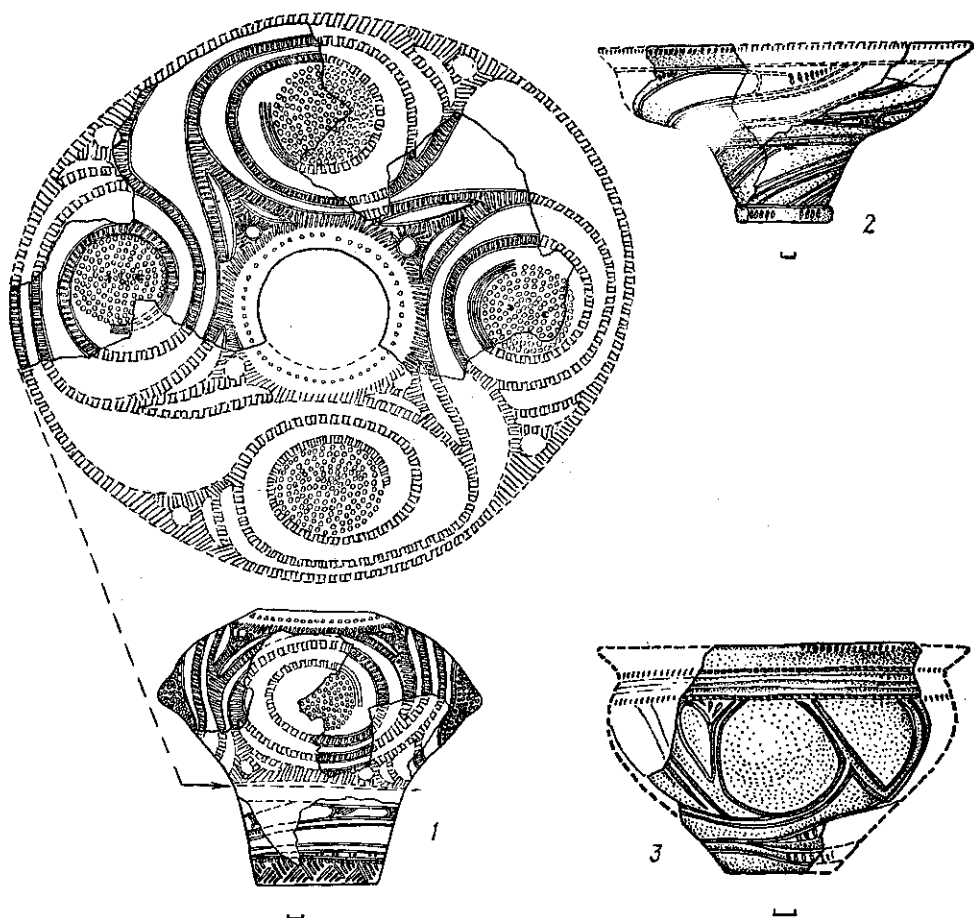

Рис. 12. Матеріали поселення Гренівка.

Гренівки. На епонімному поселенні 1948 р. М. Л. Макаревичем досліджено одну площадку⁴⁵; однотипною пам'яткою, очевидно, є і поселення Могильна⁴⁶.

У керамічному комплексі Гренівки посуд першої групи (45%) звичайно містить домішки дрібного шамоту і піску; поверхня посудин добре заглажена, вкрита брунатним і рожевуватим ангобом. Основна форма — широко відкритий горщик з нерозчленованим тулубом або слабо виділеними плічками. Защипний орнамент відсутній; його замінюють насічки, що в один ряд оперізують основу вінець або плічка горщика (рис. 11, 1, 2):

Посуд інших двох груп у технологічному відношенні не розрізняється (у глині — пісок, дуже рідко — дрібний шамот; посуд тонкостінний, з добре зглаженою поверхнею, вкритою брунатним ангобом). Основні форми: опуклотілі та біконічні горщики (іноді з невисокою циліндричною шийкою), які подекуди досягають значних розмірів (рис. 11, 4, 7; 12, 3); опуклотілі глибокі, суцільно орнаментовані вази (рис. 11, 6); такі самі вази на циліндричних піддонах, іноді з антропоморфними ознаками (рис. 11, 11); грушовидні посудини з вузьким горлом і ледь намі-

⁴⁵ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція., с. 89—91. Колекція складається з 20 цілих посудин і тих, що підлягають графічній реконструкції; 400 фрагментів кераміки, нечисленних знарядь праці і предметів пластики.

⁴⁶ Гасюк Н. С. Разведки раннетрипольских памятников у с. Могильна.— ҚСИМК, 1954, вып. 54, с. 173—175.

ченими вінцями (рис. 11, 5; 12, 1); конічні покриття (рис. 11, 9). Новою формою є ваза з вузькою видовженою придонною частиною (рис. 12, 2). Порівняно з попередньою фазою помітні деякі зміни в орнаментативній посудині: канелюри стають вузькими (0,4—0,5 см) і неглибокими (рис. 11, 4, 7); стрічки з двох-трьох врізаних ліній вільно вкривають у спіральному або петлеподібному візерунку весь тулуб посудини, іноді заходячи і на дещо (рис. 11, 10), причому ширина лінії нерідко досягає 0,4—0,5 см; звичайним стає доповнення орнаменту округлими ямками різної величини (рис. 11, 10, 11). Нарешті, стрічковий малюнок досить часто (4% усіх фрагментів) буває пофарбований червоною вохрою після випалу (рис. 11, 3). Спіральний орнамент на грушовидних посудинах, як і раніше, передає стилізоване зображення змія-дракона (рис. 11, 5, 9; 12, 1).

Велика масивна глиняна статуетка з Гренівки прикрашена врізним спіраль-но-геометричним орнаментом (рис. 11, 8), цілком аналогічна пластинці з Бернового та Луки-Врублівецької. Взагалі хронологічна близькість Гренівки і її аналогів з пам'ятниками типу Луки-Врублівецької на Дністрі не викликає сумніву.

Пам'ятки, які належать до найпізніших фаз розвитку раннього Трипілля у Побужжі, ще не можна впевнено назвати за відсутністю повноцінних археологічних джерел. В усякому разі між поселеннями типу Гренівки і Борисівки (перехідних до розвинутого етапу культури) існує певна хронологічна лакуна. Можливо, її заповнює деякою мірою поселення Тростянець⁴⁷; однак зачекаємо з кінцевими висновками.

Вивчення матеріалів Подністров'я та Побужжя — найкраще досліджених частин ранньотрипільського ареалу — дозволяє дійти висновку, що у своєму розвитку трипільська культура раннього етапу пройшла тут щонайменше чотири-п'ять послідовних хронологічних фаз. Відсутність у Побужжі кераміки з боянськими рисами свідчить про порівняно пізнє заселення цієї території трипільцями. Очевидно, децьо наприкінці другої фази розвитку дністровських пам'яток (типу Окопів), коли число поселень помітно зросло, частина ранньотрипільського населення Подністров'я перейшла на Південний Буг.

Спробу синхронізації описаних пам'яток з поселеннями інших районів поширення раннього Трипілля — культури Прекукутені (правобережжя Пруту, Пруто-Дністровське межиріччя) — відбиває наведена нижче схема.

Схема періодизації раннього Трипілля

Правобережжя Пруту	Межиріччя Пруту і Дністра	Подністров'я	Побужжя
?	Нові Русешти (нижній горизонт)	Ленківці	Тростянець (?)
Ізвозаре I, 2	Голеркани	Лука-Врублівецька	Гренівка
Тирпешти (верхній горизонт)	Тирпешти		Сабатинівка II-2
Тирпешти (нижній горизонт)	Олександрівка	Окопи	Сабатинівка II-1, Гайворон
Ларга — Білжиз	Флорешти	Бернашівка	

⁴⁷ Малайковская Т. В. Раннетрипольский памятник Тростянец на Южном Буге. — В кн.: 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тез. докл. юбил. конф. К., 1975, с. 53—54.

Идется, зрозуміло, лише про загальний хронологічний абрис, бо локальна специфіка пам'яток, прискорений чи, навпаки, уповільнений темп розвитку культури в різних районах повинні були впливати на археологічний матеріал, зменшуючи його можливості як джерела до з'ясування «тонкої» періодизації і хронології. І все ж близькість, а іноді повна ідентичність деяких категорій інвентаря, окремих предметів, форм посудин, орнаментальних мотивів вказує на тісні контакти ранньотрипільського населення усіх регіонів, взаємозбагачення матеріальної і духовної культури, нарешті — на аналогічний в основних проявах процес розвитку раннього Трипілья — Прекукутені від прикарпатських районів Молдови до Побужжя.

Абсолютна хронологія. Визначаючи абсолютний вік ранньотрипільських пам'яток, дослідник цілком залежить від даних радіовуглецевого аналізу. На жаль, відомі лише дві дати, одержані для власне ранньотрипільських поселень (до того ж досить пізніх фаз) за методом C^{14} . Отже, доводиться спиратися на дати, одержані для інших культур.

Нижню хронологічну межу, або *terminus post quem*, для найдавніших ранньотрипільських пам'яток (тип Флорешти — Бернашівка) допомагають визначити найпізніші пам'ятки неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. На території Молдови вони безпосередньо передують нечисленним поселенням першої фази культури Прекукутені, які досить швидко змінюються пам'ятками другої фази — аналогами Бернашівки. Для шару культури лінійно-стрічкової кераміки на вже згаданому поселенні Тирпешти одержано дві радіовуглецеві дати (4200 ± 100 ; 4295 ± 100) ⁴⁸, що дозволяють датувати цей шар часом 4200 р. до н. е., а наступні пам'ятки першої та другої фаз культури Прекукутені на цій території — кінцем V тис. до н. е. Беручи до уваги швидкість просування на схід носіїв культури Прекукутені, про що свідчить тотожність поселень Ізвоаре I, I, Ларга — Жіжія, Флорешти і Бернашівка, вважаємо можливим датувати найраніші трипільські пам'ятки Пруто-Дністровського межір'я самим початком IV тис. до н. е., тобто 4000—3900 рр. до н. е.*

Кінець раннього Трипілья визначає дата за методом C^{14} , одержана для нижнього горизонту трипільського шару в Нових Русештах (3615 р. до н. е.) ⁴⁹. З нею погано узгоджується дата 3580 ± 85 для поселення Тирпешти ⁵⁰ (нижній горизонт) з типологічно більш ранніми матеріалами.

Нарешті, *terminus ante quem* для ранньотрипільських пам'яток може у загальних рисах бути визначений серією дат (3660 ± 55 ; 3535 ± 60 ; 3675 ± 50) для поселення етапу A_2 культури Кукутені (початок розвитку Трипілья) в Мерджінені ⁵¹.

Отже, кінець раннього Трипілья на території СРСР можна датувати 3700—3600 рр. до н. е., а весь період існування ранньотрипільських пам'яток відносимо до 4000—3600 рр. до н. е.

⁴⁸ *Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni..*, p. 140.

* Автор спирається на так звані традиційні радіовуглецеві дати. Із застосуванням дендрохронологічної корекції вони б поглибилися приблизно на 800 років. Саме до початку V тис. до н. е. деякі дослідники відносять виникнення трипільської культури.

⁴⁹ *Quitta H., Kohl G. Neue Radiocarbonaten zum Neolithicum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas uns der Sowjetunion.*— *Zeitschrift für Archäologie*, 1963, N 3, S. 249.

⁵⁰ *Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni..*, p. 140—141.

⁵¹ *Monah D. Datorea prin C^{14} a etapei cucuteni A_2 .*— *SCIVA*, 1978, t. 29, N 1, p. 33—41.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Периодизация и хронология раннего Триполья

Резюме

Проанализировав материалы раннетрипольских поселений Поднестровья и Побужья, автор разработал схему периодизации этих памятников. Начало развития трипольской культуры на Днестре ознаменовано появлением памятников типа Бернашевки, которые вскоре сменяются памятниками типа Окопов. Между последними и более поздними поселениями типа Луки-Врублевцевой существует хронологический разрыв. Наиболее поздними раннетрипольскими поселениями Поднестровья являются памятники типа Ленковцев, сменявшие памятники типа Луки-Врублевцевой.

Переселение трипольцев на Южный Буг относится ко времени бытования на Днестре памятников типа Окопов. Древнейшая фаза Триполья здесь связана с поселениями Сабатиновка II (площадки 1,2 и землянка) и Гайворон. Далее друг друга последовательно сменяют памятники типа Сабатиновки II-2 (площадка 3). Греновки и, очевидно, Тростянца.

В периодизационную схему включены также раннетрипольские поселения Пруто-Днестровского междуречья и памятники культуры Прекукутени на правом берегу Прута.

Предлагаемая автором абсолютная датировка раннего Триполья (4000—3600 гг. до н. э.) основана на традиционных радиоуглеродных датах без учета дендрохронологической поправки.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Опис Північного Причорномор'я в «Периплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Перієгесі» псевдо-Скімна

Кожний стародавній письменник, вдаючись до опису ойкумени, тобто відомого його сучасникам світу, не міг не включити до своєї праці відомості про північні береги Понта Евксінського, або просто Понта, як греки і римляни найчастіше називали Чорне море.

У фундаментальних географічних працях Страбона, Птолемея, Плінія Північному Причорномор'ю приділено досить уваги. Посилання цих та інших античних авторів показують, що звістки про південь нашої країни містились у втрачених нині творах знаменитого Ератосфена, авторитетного в давнину географа Артемідора та багатьох інших. У той же час ні один з відомих географів античності (крім Геродота) не бував на північних берегах Чорного моря. Відомості, що цікавили їх, вченим доводилось брати насамперед з периплів і близьких до них за жанром перієгес.

Колонізаційний рух, унаслідок якого на берегах Середземного і Чорного морів з'явилась безліч грецьких колоній, нерозривно пов'язаний з розвитком мореплавства у греків. Адже всі без винятку грецькі апойкії були засновані на морському узбережжі і, хоча й ставали новими незалежними полісами, постійно підтримували найтісніші торговельні, економічні, культурні та релігійні зв'язки з своєю метрополією та іншими її колоніями.

Море уявлялось грекам шляхом до інших земель. Навіть грецьке слово *πόντος* (море) має індоевропейський корінь із значенням «путь» (пор. старослов'янське *пѣтъ*). Цим шляхом можна було привезти на батьківщину хліб, якого тут не вистачало, корисні копалини та інше в обмін на вино, маслинову олію, предмети ремесла, нарешті, й самим переселитись на більш родючі землі.

Отже, не дивно, що в грецькому письменстві сформувався окремий жанр творів, які допомагали мореплавцеві орієнтуватись біля чужих берегів. Такі твори дістали назву периплів. Капітан корабля повинен був добре знати і берегову лінію протягом всього шляху судна, мілини і